Євген Перегуда

СПІВВІДНОШЕННЯ ПОЛІТИКИ, ПРАВА І ЗАКОНУ ЗА УМОВ СУСПІЛЬНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Перебіг процесів реформування в Україні та інших державах свідчить, що проблема співвідношення політики та права дедалі загострюється. Шириться тенденція, яку вчені називають "політизацією правових норм"[1]. Це налаштовує на думку, що проблема

взаємозв'язку політики та права виходить за межі виключно конституційних засад суспільного і державного життя. Проте вказана тенденція не є новацією останніх часів. Термін "політичне право" знаходимо у працях Ж.-Ж.Руссо[2], В.Старосольського[3] та ін.

Політику визначають як "сферу діяльності в соціально-диференційованому суспільстві", осердям якої є "відносини і дії, пов'язані з завоюванням, утриманням і використанням державної влади, участю у формуванні такої влади, у визначенні форм, завдань і змісту її діяльності"[4]. Водночас у суспільстві, яке характеризується дедалі більшим залученням мас до політики, поняття "політична влада" не лише не збігається з поняттям "державна влада", а й щодалі більше розходиться з останнім.

Право є "системою встановлених або санкціонованих державою регулюючих суспільних відносин, загальнообов'язкових норм, дотримання і виконання яких забезпечується шляхом як переконання, так і державного примусу"[5]. Отже, правові норми не лише встановлюються, а й санкціонуються. В останньому випадку вони виступають як зовнішнє стосовно держави явище. Цей аспект об'єктивується у розрізненні понять "позитивне право", як "офіційний державний інститут, виражений у чинних, забезпечених владою законах та інших юридичних актах"[6], та "природне право".

Проблема співвідношення політики та права акумулює в собі багато інших проблем. Зокрема, це стосується зв'язку між державою та правом. Є два основні підходи до його з'ясування. Школа юридичного позитивізму трактує право як похідне від держави, отже, налаштовує на думку про пріоритет політики та й навіть адміністрування над правом. Адже держава є головним інститутом політичної системи, і саме вона забезпечує не лише прийняття правових актів, а й їх дотримання.

І все ж цей підхід не спроможний повністю пояснити історично-конкретне співвідношення держави і права, права і політики. Хоча б тому, що становлення правової системи відчуває на собі вплив правових норм, які історично та логічно існують до становлення держави і лише санкціонуються останньою.

Ще один недолік полягає у складності реалізації цієї концепції за сучасних умов. Продемонструвати це можна на прикладі став-

лення російських учених до проблеми дотримання прав і свобод людини в процесі боротьби з тероризмом, зокрема в Чечні. Окремі правознавці наголошують на тому, що стосовно противника діють "закони військового часу", а права та свободи людини мають застосовуватися лише щодо мирного населення та полонених. Але сучасні війни відрізняються від війн минулого. Солдат супротивника певний час може поводити себе як мирний мешканець, а в інші періоди ставати до лав воєнізованих підрозділів. З іншого боку, успіх у сучасній війні залежить не лише від озброєнь, а й значною мірою від підтримки населення. Неможливість проведення жорсткої межі між озброєним супротивником та мирним населенням робить зазначену концепцію неможливою до застосування.

У рамках школи природного права, навпаки, наголошується на тому, що "в праві встановлюється та задається структура політичної системи, а також містяться інститути, які покликані запобігати виникненню можливих колізій у процесі взаємодії різноманітних елементів політичної системи між собою".[7] Отже, з постулатів цієї школи випливає пріоритет права над політикою.

Водночас абсолютизація цієї концепції також не дасть змоги дослідити особливості співвідношення держави і права, зокрема, у суспільстві, яке змінюється. Організуючий вплив права на політику може бути ефективним і неефективним. Не кожний закон є правовим явищем. Наприклад, функцією прийнятого в роки перебудови закону про процедуру виходу республік із СРСР було сприяння реалізації права народів на самовизначення. Насправді закон ускладнював процедуру і, по суті, перешкоджав реалізації права.

Проте, коли йдеться начебто про невідповідність закону і природного права, все більш-менш зрозуміло. Складніше, коли закон відповідає нормам останнього, але практика його реалізації спотворює закон. Так, Конституція СРСР 1936 р. формально була демократичною, проте це не завадило становленню одного з найбільш жорстоких режимів.

Таким чином, ані позитивістська концепція, ані школа природного права не здатні самотужки пояснити конкретно-історичний характер взаємозв'язку між державою та правом. Кореляція зазначених підходів ускладнюється особливостями суспільної трансфор-

мації, становленням системи міжнародного права, нерівномірністю розвитку складових міжнародного співтовариства.

До сказаного слід додати ще одну важливу проблему – тлумачення права. Оскільки право віддзеркалює суспільні відносини через посередництвом свідомості суспільства, доцільно припустити, що закон може по-різному інтерпретуватися суб'єктами. Та й не лише правові акти потребують тлумачення, а й "природне право" як об'єктивація суспільного консенсусу з приводу поняття справедливості.

У співвідношенні політики і права акумулюється й проблема відносин між державою та громадянським суспільством. Окремі дослідники, вважаючи, що "як в логічному, так і в історичному розвитку поява громадянського суспільства передує виникненню держави", і водночас зауважуючи, що громадянським суспільством є сукупність приватних відносин між індивідами, що регулюються цивільним чи приватним правом, наштовхуються на суперечність: яким чином у громадянському суспільстві виникає право, якщо держави ще немає? Відповідь, яку вони намагаються дати, полягає у тому, що діючі у громадянському суспільстві норми не набувають ознак загальності. Таким чином, вперше пріоритет загального над одиничним в юридичній формі закріплюється саме у державі. Проте з історії можна навести численні приклади, коли встановлені чи санкціоновані державою норми були недієвими поза межами політичних еліт, натомість неписані норми суспільного життя виявляли ознаку загальності.

Отже, право не можна назвати зовнішнім по відношенню до суспільства загалом. Воно є продуктом суспільної діяльності людей, реалізації ними спільних інтересів. Право акумулює суб'єктивні уявлення людей про те, як має бути влаштоване їхнє життя.

С. Алексєєв стверджує, що на перших етапах право виступає як продукт державної діяльності, але поступово набуває самостійного статусу, крокуючи від права сильного до гуманістичного права сучасного громадянського суспільства[8].

Не можна погодитися з думкою про те, що спочатку право було лише продуктом державної діяльності. На ранніх етапах розвитку держави і права прадавнім нормам віддавалася перевага порівняно

з правовими новаціями[9]. Тобто звичаєве право лише санкціонувалося державою. Проте в даному випадку для нас більш цікава думка російського вченого щодо об'єктивації права в процесі суспільного розвитку. Логіка об'єктивації зумовлюється становленням суб'єкту правотворчості. У первіснообщинному суспільстві таким суб'єктом виступали сусідська община, плем'я. Перші елементи політичної влади, які виникають тоді, є продуктом функціонування племені, як і звичаєве право. Проте поступово ці елементи "відділяються" від "базового" племені. Виступаючи як знаряддя пануючих груп, вони усвідомлюють розбіжності своїх інтересів з інтересами спільноти, породженням якої вони були.

Таким чином, спільнота більш високого, масштабного рівня відчужує інтереси спільноти нижчого рівня. Формально-логічно можна було б стверджувати, що інтерес першої включає інтереси останньої. Насправді така органічність проявляється далеко не завжди, оскільки розвиток спільнот відбувається нерівномірно, а тому діалектика співвідношення інтересів часто досягається шляхом нав'язування уявлень, зокрема щодо правової системи, менш розвиненій одиниці.

З розвитком глобалізаційних процесів становлення суб'єкта правотворчості починає добігати об'єктивної межі. Таким суб'єктом поступово постає людство. Інструментами останнього були Ліга націй, ООН, інші міжнародні структури. Його діяльність була об'єктивована у Декларації прав людини 1948 р. та інших міжнародних актах.

Отже, процес об'єктивації права зумовлений поступовим доланням суперечності між цілим і частиною, між суб'єктом та об'єктом правового регулювання.

Поступовість процесів глобалізації означає, що розвиток чинників, які визначають правосвідомість та наповнення правових норм, відбувається нерівномірно. Нерівномірність веде до суперечностей, врахування яких важливе.

По-перше, конкурують системи права, які претендують на глобальний статус. Найбільш яскраво це простежується у конкуренції систем, головними носіями яких виступають, з одного боку, західний світ та "офіційні" міжнародні організації, з іншого, ісламський

фундаменталізм. Проте це не єдина можлива лінія конкуренції. Вже сьогодні передрікають різке зростання протиріч між "західною" та китайською цивілізаціями.

По-друге, виникає протиріччя між міжнародним правом та національними правовими системами, яке виступає як протиріччя між цілим та частиною, навіть тоді, коли окрема країна суб'єктивно прагне до ізоляції, тобто намагається стати не частиною цілого, а іншим, ніж ціле. Такі сподівання марні. Гіпотетично держава може не визнавати примату міжнародного права, обмежувати використання на своїй території сучасних технологій, однак жодна не може мати гарантій від згубного впливу, наприклад, екологічних катастроф, війн з застосуванням зброї масового знищення, навіть якщо вони відбуваються за її межами.

Протиріччя між міжнародним правом та національними правовими системами об'єктивується у суперечності між державами, з одного боку, та міжнародними організаціями, урядами і громадськими організаціями, які намагаються взяти на себе керівництво глобальним світом, з іншого. Інструмент його розв'язання знаходиться у політичній сфері. Політичні механізми можуть бути різними – це військово-політичні акції, блокада, участь у розв'язанні національних конфліктів, ультиматуми тощо.

По-третє, нерівномірність розвитку складових міжнародного співтовариства веде до протиріч між законом та правом. Якщо це відбувається внаслідок того, що держава не визнає загальноприйнятих людством правових норм, тоді ситуація зводиться до протиріччя, проаналізованого у попередніх абзацах. Проте часто постає ситуація, коли держава формально визнає примат міжнародного права, проте непослідовно реалізує його.

Тут слід враховувати наступне. Кожне юридичне рішення органів державної влади, по суті, політичне, оскільки є результатом тиску з боку політичних сил. Навіть якщо таке рішення приймається в процесі здійснення функцій адміністративного управління. Таким чином, протиріччя між правом та непослідовним впровадженням загальновизнаних правових принципів свідчить про відсутність політичних передумов для такого впровадження. Подолання протиріччя вбачається, отже, суто у політичній сфері. Хоча останнє не означає,

що неготовність політикуму до впровадження правових принципів не може бути наслідком неготовності суспільства загалом. Зокрема, неприйняття до сьогодні Інформаційного кодексу України, як того домагається частина правознавців, зумовлюється не лише небажанням законодавців, а насамперед суспільними реаліями, коли донедавна мас-медіа були не самостійними соціальними суб'єктами, які б виконували функцію комунікації між соціальними групами, а приводними пасами елітних груп. Будь-який кодекс, прийнятий за цих умов, був би недієвим, через відсутність медіа-бізнесу як автономної сфери.

З іншого боку, сказане не означає, що міжнародне співтовариство не може впливати на розвиток правової свідомості суспільства і безпосередньо політикуму.

По-четверте, актуалізується суперечність між правотворчістю та праворозумінням, а також між правотворчістю та правореалізацією. Численні випадки, коли дотримується буква, проте ігнорується дух закону. Ця суперечність об'єктивується у протиріччі між принципами верховенства закону та верховенства права. Багато правознавців вважають, що такого протиріччя не повинно існувати, проте реальні події свідчать, що воно існує[10]! Це протиріччя не актуалізується, допоки суб'єкт правотворчості, правореалізації, а отже й суб'єкт політичного правління обмежується вузьким колом еліт. Проте в процесі розвитку виникає ситуація, коли громадяни "дозрівають" до формулювання та готовності захищати свої права. Звичайно, обов'язок вибору на користь принципу верховенства права або закону лежить на органах судової влади, проте в момент інтенсивного визрівання громадянського суспільства суди знаходяться під тиском громадської думки.

Значна частина аналітиків для позначення етапу, на якому знаходяться Україна та інші посткомуністичні країни, використовують термін "перехідний період". Частина вчених заперечує доцільність його вживання, оскільки, на їхню думку, він не віддзеркалює усієї складності стану, в якому знаходяться суспільства, нелінійність їх розвитку[11], неясність щодо "остаточного пункту", куди прямує суспільство. Інші негативно ставляться до зазначеного терміна, оскільки вважають, що він передбачає обмеженість такого періоду у часі.

В той же час, зауважують вони, ми сьогодні не можемо сказати точно, чи є сучасний нестабільний стан переходом до нової якості суспільства, чи це, власне, і є ця нова якість.

Враховуючи вищезазначене, ми у дослідженні характеру взаємозв'язку політики та права, можемо обмежитись констатацією того, що світ, й Україна зокрема, знаходиться у стані різкої нерівноваги. Існують різноманітні сценарії розвитку суспільств, зокрема еволюційний та стрибкоподібний. Вони визначають різний характер розвитку співвідношення політики, права та закону. Обмеженість обсягу дослідження змушує нас зосередитися саме на стрибкоподібному, який властивий Україні.

На першому етапі радикальних трансформацій членів суспільства об'єднує несприйняття старих норм (політичних, правових тощо). Народжується консенсус стосовно стратегії. Її вибір зумовлюється різними обставинами, серед них ступінь інтегрованості суспільства в міжнародну спільноту, тиску з боку останньої тощо. Зміст вибору полягає в орієнтації на ту чи іншу правову систему, яка претендує на статус глобальної. На початку 1990-х рр. Україна зробила вибір на користь примату демократичної політичної системи, плюралізму форм власності тощо.

Проте країна була неготова до реалізації правових норм, вибір на користь яких вона проголосила. Вказані постулати були не стільки правовими нормами для України, скільки ідеологічними цінностями. За цих умов говорити про пряму дію окремих конституційних положень, зокрема щодо народу як джерела влади, було зарано.

Отже, ідеологічний вибір на користь певної правової системи ще не означав чіткого визначення вектора суспільного розвитку. Існувало багато альтернатив розвитку.

Крім того, зроблений ідеологічний вибір не зупинив, а прискорив темпи розкладу старої системи. Корпоративні інтереси превалювали над суспільними, інтегрованість суспільних елементів підтримувалася на мінімальному рівні. Держава, політикум стали знаряддям окремих груп. Дезінтеграція відбувається і в середовищі самого політичного класу. Закони, видання яких є функцією органів державної влади, віддзеркалюють не стільки ідеологічний вибір на користь тієї чи іншої системи права, скільки корпоративні інтереси

еліт. За цих умовах масового характеру набуває явище "правового нігілізму".

Подальший розвиток може відбуватись за багатьма сценаріями. Перша група альтернатив зводиться до того, що суспільна система не витримує випробувань, наступає повна дисфункціональність суспільних інститутів, і суспільство, а отже й держава, розпадаються.

Друга група альтернатив пов'язана з тим, що поступово в суспільній системі виникають чинники реінтеграції. Спочатку це відбувається насамперед у сфері політичного класу. Найбільш типовими шляхами є пакт еліт або придушення одних еліт іншими. Але в будь-якому разі зародження та зміцнення корпоративного інтересу не окремих еліт, а політичного класу в цілому призводить до реалізації цього інтересу в законах. Надалі знову виникає поліваріантність.

Зазначені тенденції ведуть, зокрема, до становлення нової системи форм власності на засоби виробництва. Якщо ця система є плюралістичною, то це веде до конкурентної економіки і, вірогідно, відновлення зростання в економічній сфері. Це призводить до інтеграції вже у рамках не лише політичного класу, а й суспільства загалом. Суспільство починає "збиратися" заново, починають кристалізовуватися загальносуспільні інтереси. Це закономірно веде до інтенсифікації процесів політичної участі, а отже, й до зростання впливу різних соціальних груп на законотворчість. І якщо ідеологічний вибір, зроблений на початку кризи, не був відкинутий у процесі розвитку, у законодавчій сфері поступово реалізується той самий ідеологічний вибір на користь загальновизнаних принципів права. Проте втягнення все більш широких мас до політичної та правотворчої діяльності може призвести до виникнення нових суспільних протиріч і, відповідно, нових точок біфуркації.

По-іншому розвиток може відбуватися в разі "силового" варіанта корпоратизації еліти. Якщо політичний диктатор (це може бути не лише особа, а й партія) не відкидає попередній ідеологічний вибір, а використовує силові важелі для розвитку конкуренції у економічній сфері, тоді раніше чи пізніше суспільство підходить до загострення протиріч між економічним плюралізмом та політичним авторитаризмом, отже, виникає нова точка біфуркації.

З іншого боку, може відбутись і принципова відмова від вибору на користь прав та свобод громадян, економічного плюралізму, демократії. В цьому разі можливі або сповзання суспільства до нового хаосу, або становлення тоталітарної системи.

Таким чином, за умов стрибкоподібного характеру трансформацій діалектика взаємозв'язку політики, права та закону на першому етапі модернізації зумовлюється протиріччями, по-перше, між ідеологічним вибором суспільства та неготовністю останнього до негайного впровадження правових норм, на користь яких зроблено вибір, по-друге, між проголошеними правовими нормами та роллю закону як інструменту реалізації корпоративних інтересів політичних еліт. Розв'язання цих протиріч може носити поліваріантний характер і здійснюватися через: розпад суспільства як суб'єкта, зокрема, правової та політичної систем; зміну ідеології розвитку цих систем; поступовий розвиток економічної, соціальної та інших сфер суспільного життя в напрямі зростання готовності суспільства до впровадження проголошених правових принципів тощо.

---

[1] Оніщенко Н.М. Правова система ті інші соціальні системи: співвідношення та взаємозалежність//Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 19. – К.: Ін-т держави і права ім.В.М. Корецького НАН України, 2003. – С.12.

[2] Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або Принципи політичного права. – К.: Port-Royal, 2001. – 348 с.

[3] Старосольський В. Держава і політичне право. В 2-х ч. – Подєбради: Видавниче Т-во при Укр. Госп. Академії в Ч.С.Р., 1925.

[4] Політика//Політологія: Довідник / Обушний М.І., Коваленко А.А., Ткач О.І.; За ред. М.І.Обушного. – К.: Довіра, 2004. – С.477.

[5] Філософія політики: Короткий енцикл. словник / Авт.-упоряд.: Андрущенко В.П. та ін. – К.: Знання України, 2002. – С.452.

[6] Мірошниченко М.І. Природа відношення "державна влада – позитивне право" //Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 19. – К.: Ін-т держави і права ім.В.М.Корецького НАН України, 2003. – С.23.

[7] Француз А.Й. Співвідношення понять "політична система" та "політична структура" (правовий аспект) //Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 25. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. – С.141.

[8] Гринюк Р.Ф. Правова держава: теоретико-методологічні проблеми співвідношення держави і права//Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 18. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – С.30.

[9] Мірошниченко М.І. Природні умови генезису права (доба розвиненої і пізньої первісності) (Стаття друга) //Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 25. – К.: Ін-т держави і права ім.В.М.Корецького НАН України, 2004. – С.80.

[10] Див. Віце-президент юридичної фірми "Салком", доктор юр. наук Н.Кузнецова: "Верховный Суд принял уникальное правовое решение на основании нового для Украины правоприменения" //Деловая неделя. – 2004. – №48. – С.5.

[11] Цвєтков В.В., Кресіна І.О., Коваленко А.А. Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти: Монографія. – К.: Концерн "Видавничий Дім "Ін Юре", 2003. – С.18.